Průzkum vybraných zaniklých novověkých hamrů v Novohradských horách

Jan PAŘEZ

ANOTACE: *Příspěvek se zabývá výsledky terénní rekognoskace, lokalizace a průzkumu lokalit zaniklých novověkých hamrů na území Novohradských hor. K dokumentaci bylo vybráno 9 lokalit. Při průzkumu byla terénní část zaměřena na identifikaci jednotlivých objektů hamerních areálů a dále na pomocné výrobní objekty, jako jsou náhony a retenční nádrže.*

Tato studie přináší dílčí výsledky průzkumu zaniklých hamerních areálů, který je prováděn v rámci vědecko-výzkumného projektu Národního památkového ústavu.[1] Archeologický průzkum hamerních areálů začal v roce 2017 a zaměřil se především na základní terénní lokalizaci a následnou rekognoskaci jednotlivých areálů. Dalším cílem průzkumu je terénní identifikace výrobních komponent a jejich technických součástí.

Novohradské hory se nacházejí v jihovýchodní pohraniční oblasti jižních Čech. Jižní a východní hranici Novohradských hor tvoří státní hranice s Rakouskem. Ze severu a západu jsou pak ohraničeny územím Novohradského podhůří, které dále zasahuje až na linii Horní Dvořiště – Český Krumlov – Křemže – Borovany – Trhové Sviny – Nové Hrady – České Velenice.

Archeologické bádání v oblasti hutnictví železa se obecně zaměřuje především na starší období, a tak nejsou vypracovány ucelené soupisy nářaďových a zkujňovacích hamrů.[2] Míra poznání technických objektů, zvláště s ohledem na ty ve vyšším stupni archeologické transformace, je v Novohradských horách minimální. Tato nešťastná skutečnost byla způsobena především výstavbou ženijně technických zařízení a následným vytvořením zakázaného a hraničního pásma, které v horských a nepřehledných oblastech zasahovalo až 12 km do vnitrozemí.[3] S otevřením hranic se začala pozornost badatelů pomalu zaměřovat i na Novohradské hory. Postupem času se zvyšovalo množství terénních průzkumů a vzrůstal počet odborných článků mapujících transformované areály v pohraničí.[4] Citelný nárůst odborných i místopisných článků a publikací však začal teprve po roce 2000.[5] I přesto je hamernictví na Novohradsku stále neprobádaným a okrajovým tématem. Další komplikací je nedostatek dostupných regionálních archiválií, protože fond velkostatku Nové Hrady není doposud zpracován. Některé lokality tak lze pouze velmi okrajově datovat.

V oblasti Novohradských hor a Novohradského podhůří se nacházelo od novověku až do poloviny 20. století přes 30 hamrů. Dodnes se

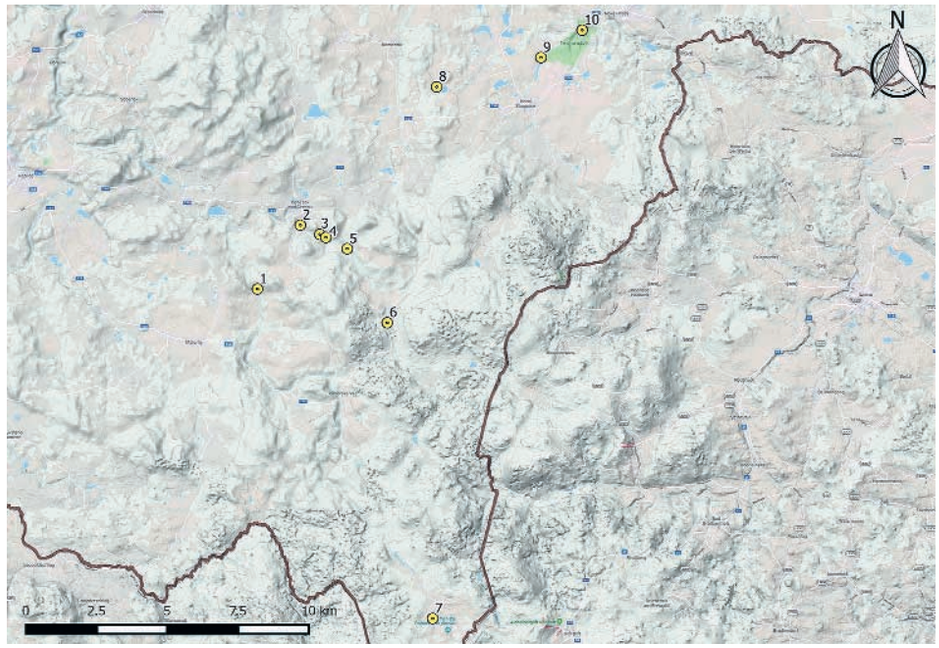

1

Obr. 1. *Přehledná mapa zkoumaných lokalit s vyjádřenou mírou archeologické transformace (v závorce je uvedena stupnice 1.–6., dle Funk 2013): 1. Meziříčí (4.); 2. Benešov nad Černou (1.–6.); 3. Gabriela – hamr (6.); 4. Huť Gabriela (5.); 5. Třebíčko – hamr (5.); 6. Černé Údolí (4.); 7. Pohoří na Šumavě (2.); 8. Meziluží (6.); 9. Cuknštejn – Humenice (3.); 10. Terčino údolí (budova netransformována). Zdroj podkladových map: Google-maps.com©, autor mapy: Jan Pařez, 2018.*

■ **Poznámky**

1 Projekt Institucionální podpora dlouhodobé koncepce rozvoje výzkumné organizace (IP DKRVO, ev. č. 10H30-10010), výzkumný cíl Archeologie 1.3. – terénní identifikace a dokumentace archeologických lokalit s využitím nových dokumentačních metod.

2 Jediným dílem, které se věnuje této problematice, je publikace Gustav Hoffman, *Soupis železných hutí a hamrů v Čechách v období feudalismu*, Praha 1964, která však není a ani z podstaty přehledu celých Čech nemůže být podrobnou a ověřenou databází lokalit.

3 Michal Bureš, *Vesnice zaniklé po roce 1945 a kulturní krajina Novohradských hor: příklad archeologické transformace*, Plzeň 2015, s. 34–35.

4 Například: Jiří Fröhlich, Renesanční sklárny na Vilémově hoře, Archeologický příspěvek k historii rožmberské a buquoyské sklárny, in: *Jihočeský sborník historický* LXIII, 1994, s. 3–14. – Jiří Fröhlich, K lokalizaci skláren v Novohradských horách, in: *Jihočeský sborník historický* LXIV, 1996, s. 3–9.

5 Například: Pavel Koblasa, *Místopis Novohradských hor*, České Budějovice 2001. – Michal Brož, *Archeologie krajiny na Novohradsku* (bakalářská práce), Katedra archeologie FF ZČU, Plzeň 2006. – Michal Bureš – Jan Pařez, Plavení dřeva, in: Vladislav Dudák (ed.), *Novohradské hory a novohradské podhůří*, Praha 2006, s. 679–686. – Michal Bureš – Jan Pařez, Archeologie současnosti a zaniklá kulturní krajina Novohradských hor, *Archeologie* II, 2006, č. 2, s. 46–53. – Vojtěch Volf – Martin Volf, Zaniklá sklárna v Šancích u Pohoří na Šumavě, *Historické sklo* IV, 2007, s. 115–120. – Václav Hajer, *Kaplický poutník aneb Kaplickem ze všech stran*, Kaplice 2009.

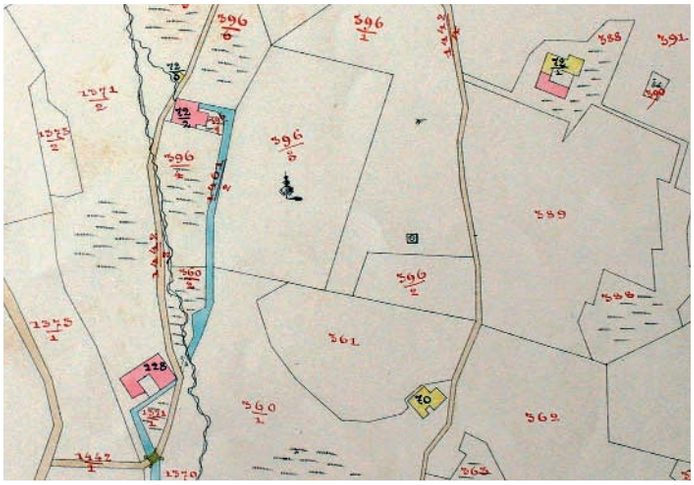

2

3

Obr. 2. *Pohoří na Šumavě, reambulovaná mapa stabilního katastru (1891); v horní části je hamr s číslem 72/2, ve spodní části se nachází mlýn. Převzato z: Ústřední archiv zeměměřictví a katastru, fond Stabilní katastr, jeho obnova a údržba (1824–1957), měřičský operát, inventární jednotka: Originální mapy nově zaměřené 1 : 2 880 (1859–1927) (signatura B2/a/11).*

Obr. 3. *Pohoří na Šumavě, v popředí destruované obrtlíkové sloupy, v zadní části jsou vidět otvory v lednici. Foto: Jan Pařez, 2017.*

dochovaly v různém stavu archeologické transformace. Jejich přesnější chronologické zařazení lze vymezit založením nejstaršího hamru roku 1679 až do postupné likvidace živnostníků komunisty po roce 1948.

Zaniklé hamerní areály v oblasti Novohradských hor

Jednotlivé lokality byly vybrány tak, aby byly zastoupeny reprezentativní vzorky různých druhů hamrů, hamerních areálů, jejich poloh a míry archeologické transformace. Tyto příklady mají ilustrovat rozdílnost osudů jednotlivých budov a postupnou ztrátu památkových hodnot až k úplné archeologické transformaci. Terénní části předcházela heuristika pramenů, která se zaměřila především na kartografické zdroje. Díky kritice všech podkladů bylo lokalizováno 9 pravděpodobných poloh hamerních areálů, které byly následně v terénní části ověřovány. Lokality byly pojmenovány podle nejbližšího urbánního celku tak, aby název maximálně korespondoval s jejich lokalizací.

Lokalita Pohoří na Šumavě (k. ú. Pohoří na Šumavě – Puchers)

Hamr byl zřízen roku 1834 a s přerušovaným provozem fungoval ještě v roce 1899.[6] V *Seznamu a mapě vodních děl republiky Československé* (dále SaMVDRČ) již uveden není.[7]

Hamr se nalézá v okrajové části lesa jižně od Pohoří na Šumavě. Náhon, který vede k hamru, byl nadlepšován vodou z mlýnského náhonu (Schanzmühle), který končí těsně před hamerním náhonem (obr. 2). Budovu hamru tvoří zhruba čtvercový objekt s dvěma výklenky. Ze západní strany vedla kolem hamru komunikace, která je dnes patrná pouze v zalesněném místě u budovy a v severní části, kde se terasovitě zvedá povrch. Zdivo budovy je tvořeno kameny a jeho výška v některých částech přesahuje 2 m. V objektu lze rozpoznat relikty lednice a hlavní výrobní místnost. Uprostřed této místnosti leží čtvercový kámen, ve kterém je vytesaný otvor pro kovový nástavec. Kámen je v horní části zbroušený. Je možné, že se jednalo o podpěru pro usazení malé kovadliny nebo jinou součást technického vybavení hamru. V jihovýchodní části budovy jsou patrné základy přistavěné obdélné místnosti s otvorem pro dveře orientovaným na sever, tedy do hlavní místnosti. Z východní strany hlavní budovy vystupuje obdélný výklenek. Jeho vnitřní část je stupňovitě strukturovaná, stupeň je asi 0,5 m široký a vede podél všech stěn výklenku. Terénní rekognoskace prokázala, že se v této místnosti nachází velké množství železných strusek, ze kterých lze usuzovat, že se jedná o sklad materiálu.

Lednice hamru je obdélný přístavek v severní části budovy, orientovaný směrem východ–západ. V jeho severní zdi se nacházejí tři čtvercové otvory. Lze se domnívat, že v hamru fungovala tři vodní kola. Převýšení vodní nádrže nad hamrem svědčí o tom, že šlo o kola na horní vodu. Celá lednice je zahloubena pod úroveň současného terénu a v její spodní části stále stojí voda.

Mezi lednicí a náhonem je nápadný terénní stupeň. Voda, která padala z vantroků na dřevěná kola a následně odtékala do spodní části lednice, byla dále vedena do zahloubeného kanálu. Tuto interpretaci je možné podpořit povrchovým průzkumem, který nezachytil žádné náznaky konkávních liniových objektů mezi lednicí a cestou, jež by mohly svědčit o otevřeném korytu odvádějícím vodu. Koryto se nalézá až za zaniklou cestou. V 2,5 m dlouhém korytě je stálá vodní hladina. Dříve se zřejmě napojovalo přímo na vodní tok, dnes je však jeho poslední část plně transformovaná.

U lednice se nacházejí zbytky obrtlíkových sloupů (obr. 3), které tvoří základní podpůrnou konstrukci hamerního kladiva.[8] V části, kde mělo být uloženo kovátko, je konkávní vkleslina. Tu lze interpretovat jako pozůstatek dřevěných zahloubených částí konstrukce kovátka. Přesnější informace by v tomto místě mohla přinést archeologická sondáž.

Budova hamru je zahloubena východní částí do svahu. Ze západu obtéká hamr Pohořský potok, který je u hamru překlenut plochými balvany.

Archeologickým průzkumem se podařilo lokalizovat budovu hamru i jednotlivá technologická zařízení.

Lokalita Humenice-Cuknštejn (k. ú. Mýtiny – Kropfschlag)

Hamr byl postaven na počátku 18. století. Původně ho vlastnilo panství, ale v roce 1752 byl prodán. Dalších 20 let zde byly vyráběny ocelové průbojníky, které vynalezl tehdejší no-

Poznámky

6 Anton Teichl, *Geschichte der Herrschaft Gratzen*, Nové Hrady 1899, s. 393.

7 Emanuel Jirák (ed.), *Seznam a mapa vodních děl republiky Československé: stav koncem roku 1930*, Sešit 2 – Soupis z Okresního finančního ředitelství České Budějovice, Praha 1932.

8 Jan Kořan, *Staré české železářství*, Praha 1946, s. 164–168.

vý majitel W. Marschik. Kromě těchto výrobků hamr produkoval i zemědělské stroje a nářadí. Předtím hamr vyráběl zbraně.[9]

Katastrální území leží zhruba jihozápadním směrem od Nových Hradů. Nejbližší osídlení představuje ves Humenice, u které byla mezi lety 1985–1988 vybudována stejnojmenná vodní nádrž.[10] Z kartografických pramenů je patrné, že tato přehrada zaplavila dva mlýny a říční koryto za přehradou bylo přebudováno.

Lokalita se nalézá 540 m západně od tvrze Cuknštejn, v prvním meandru Stropnice, za vodní nádrží Humenice, po pravé straně (obr. 4). Mezi dvěma poli vede pás stromů a křovinných porostů, který indikuje zaniklou cestu vedoucí k hamernímu areálu. Ta se následně stáčí směrem do lesa, kde je patrná i z terénního reliéfu. Tento úvoz vede jihozápadně po prudkém svahu směrem dolů a je místy zpevněn kamennou zdí. Po celé lokalitě jsou patrné terasy a zpevnění terénu. Do svahu jsou zahloubeny relikty budov a sklepů. První budova se nachází po levé straně cesty. Dnes je na místě pouze konkávní objekt obdélného půdorysu orientovaný severojižním směrem, přičemž jeho jižní stěna je zachována do výšky člověka. Další objekt leží severněji. Jedná se o část proboreného kamenného sklepa s valenou klenbou. Je orientován jihovýchodně a v zadní stěně je čtvercový výklenek. Celým areálem prochází náhon, jehož počátek a konec nelze v terénu rekognoskovat. V některých úsecích je zcela transformován. Jeho vnitřní kamenná konstrukce je nejlépe pozorovatelná ve střední části, kde se po pravé straně, ve směru domnělého toku, nachází výše zmiňovaný sklep a několik metrů od něj terasa zpevněná kamennou plentou. Oba tyto objekty značně znesnadňují erozním procesům zanášet náhon. Na druhé straně je náhon tvořen terasou přibližně 70 cm vysokou a 7 m širokou, zpevněnou kamennou plentou. Tato zeď je uprostřed své délky přerušena. Že se nejedná o destrukci, ale o konstrukci, lze vypozorovat na ohraničení rohového zalomení ve zdivu, které je pravidelné.

Některé pasáže náhonu nejsou zahloubené s vnitřní kamennou vyzdívkou, jako ve většině případů zkoumaných lokalit, ale jsou vystavěny z kamene nad terén. Na několika místech je val náhonu tvořen železnou struskou a není pochyb o tom, že zde probíhal hutnický provoz.

Hamerní budova, která leží nejvíce na severovýchod, je zcela transformována. Z terénní situace nelze na místě její pravděpodobné polohy rozeznat, jedná-li se o relikty hamru, či patří-li pozůstatky ke konstrukci náhonu.

V jižní části lokality se nalézá oválný konkávní objekt. Severněji od něj se nachází plošný objekt, v jehož severovýchodní části je vyzděný roh. V této části byl nalezen kus světle modré omítky. Jižně od těchto objektů vede kamenná plenta podél Stropnice. Je vysoká okolo 2 m a dlouhá 20 m. Plentu podpírají dva mohutné kamenné pilíře.

Během vizuálního průzkumu areálu byly objeveny četné zásahy pod povrch terénu, které odpovídají stopám po ilegálním detektorovém vkopu.

Lokalita Terčino údolí (k. ú. Mýtiny – Kropfschlag)

Terčino údolí, dnes přírodní park, se rozprostírá v oblasti řeky Stropnice, mezi obcemi Údolí (něm. Niederthal) a Světví (něm. Gschwendt). Zhruba 500 m západně od vstupní brány do parku leží budova mlýna, který se dodnes nazývá Hamr, lze tedy s určitou pravděpodobností předpokládat, že se původně jednalo o hamr. Budova byla přebudována v roce 1860 v anglickém novogotickém slohu,[11] ve kterém se dochovala dodnes. Za ní se nachází částečně transformovaný náhon o délce okolo 190 m, výrazně vyčnívající nad okolní terén. Ve směru toku vody v náhonu leží severně louka a napravo náhon hraničí se svahem. Od budovy vede náhon na západ, přičemž má esovitý průběh (s výchylkami severojižní orientace) a nakonec se stáčí na jih. Opisuje tak koryto řeky, do kterého ústí. Na počátku náhonu je dodnes zachován trám, pravděpodobně z hráze, s patrnými tesařskými úpravami. Podél náhonu vede, dle mapy z roku 1831, původní pěšina, překonává jej a pokračuje po jeho druhém břehu až k budově.

Po pravé straně stojí do svahu zabudovaný kamenný sklep. Podél něj se dochovalo vyzdění vnitřní části náhonu. Od jižního výklenku budovy (nejbližší část u náhonu) vede paralelně s náhonem kamenná plenta, která je opravovaná. Na jejím východním konci ji narušuje zeď orientovaná ve směru sever–jih a vysoká přes 2,5 m. Dle stavu její transformace lze usuzovat, že se může jednat o původní konstrukci budovy. Poslední relikt zdi završuje vyvýšený náhon z východní strany. Pravděpodobně zpevňuje vyvýšený terén před erozními procesy kvůli okolní cestě. Přesné místo konce náhonu se nepodařilo lokalizovat. Vzhledem k tomu, že náhon má takové převýšení, musel být hamr-mlýn poháněn kolem na svrchní vodu. Vyústění náhonu do řečiště se pravděpodobně nachází 11 m směrem po proudu od mostu (tedy směrem k hamru). Z druhého břehu je vidět kamenná plenta, paralelní s cestou vedoucí kolem hamru.

Lokalita Meziluží (k. ú. Meziluží – Rauchenschlag)

Lokalita byla identifikována dle *Soupisu železných hutí a hamrů v Čechách v období feudalismu*. Má jít o hamr na přímou výrobu železa. V roce 1679 je uveden jako Hammerhof, v roce 1720 již jako Tomandlhof.[12] Název Hammerhof je odvozen od jména rodiny Hammerů, která dvůr v roce 1679 koupila. V roce 1836 koupila dvůr rodina Sperkerova.[13] Lokalita se nalézá západním směrem od vsi Meziluží (něm. Guttenbrunn). Jižně od lokality se rozprostírají rybníky Podlesní, Kudla a Kalený, východně je rybník Tomandl. Takto blízká rybniční soustava by pro železářskou výrobu a pohon hamru představovala ideální podmínky. Budova hamru nebyla při povrchovém průzkumu lokalizována. Při provedení povrchového průzkumu antropogenního tvaru reliéfu byly nalezeny dva objekty, pravděpodobně související s usedlostí, která zde stála až do 50. let 20. století. První objekt má mírně konvexní tvar, který je vidět pouze při pohledu na horizont. Takto pozvolný přechod objektu od okolního terénu je výsledkem úplné transformace způsobené zemědělskými stroji. Druhý objekt má charakter mělké vklesliny o rozměrech cca 2 × 3 m.

Na lokalitě a v jejím okolí byl proveden vizuální průzkum zaměřený na vyhledání pozůstat-

4

Obr. 4. *Lokalita Humenice-Cuknštejn na indikační skice stabilního katastru (1826). Převzato z: Národní archiv, 1. oddělení, archivní fond Indikační skizzy, 1826–1843, sign. IS, BUD 157, Mýtiny, 1826.*

Poznámky

9 Viz Teichl (pozn. 6), s. 404.

10 Vladimír Hokr – Bernhard Schneider, *Stezky poznání. Tematické naučné trasy česko-rakouské příhraniční oblasti jižní Čechy-Waldviertel*, [s.l.] 2003.

11 Karel Kuča, Přehled památek, in: Vladislav Dudák (ed.), *Novohradské hory a novohradské podhůří*, Praha 2006, s. 555–584, cit. s. 578.

12 Gustav Hofmann, *Soupis železných hutí a hamrů v Čechách v období feudalismu* (Rozpravy Národního technického muzea 14), Praha 1964, s. 55.

13 Viz Teichl (pozn. 6), s. 131.

5

6

Obr. 5. *Lokalita Meziříčí na indikační skice stabilního katastru (1826); na mapě je patrná konstrukce jezu a náhon procházející kolem hamerní budovy. Převzato z: Národní archiv, 1. oddělení, archivní fond Indikační skizzy, 1826–1843, sign. IS, BUD 374, Meziříčí, 1826.*

Obr. 6. *Lokalita Meziříčí, pohled od koryta náhonu směrem na relikty kamenné konstrukce pro uložení hřídele vodního kola. Foto: Jan Pařez, 2017.*

ků železářské výroby či hutnění (železářská struska, základy železářské vsázky atp.), ale žádná železářská rezidua nebyla detekována. Stále však nelze s jistotou přítomnost železného hamru vyvrátit.

Lokalita Meziříčí (k. ú. Kuří – Hermannschlag)

Meziříčí se nachází mezi městem Benešov nad Černou (něm. Beneschau, později Deutsch Beneschau) a obcí Malonty (něm. Meinetschlag). Leží na katastrálním území Meziříčí (něm. Uretschlag), které z východu sousedí s k. ú. Kuří.

Hamr je poprvé jednoznačně doložen roku 1826 na stabilním katastru (obr. 5), kde je za majitele označen Josef Pineker. Další zmínka o hamru byla do stabilního katastru dopsána a pochází z roku 1855. Jedná se o rozšíření obytné budovy, kterou vlastnil Peter Pineker. V Chytilově adresáři z roku 1915 je uveden Josef Pineker jako „hamršmíd“.[14] Poslední zmínka o fungování hamru pochází z meziválečného období ze soupisu Důchodkového a kontrolního úřadu v Kaplici, kde je stále zapsán Josef Pineker jako vlastník. Je zde uvedeno, že v hamru jsou umístěna tři vodní kola na spodní vodu.

Lokalita leží pod strmým srázem na konci vsi za pilou, na zalesněné plošině u vody. V korytě řeky nad hamrem lze nalézt pozůstatky jezu. Jedná se o kamenné plenty situované naproti sobě, mezi kterými jsou přímo v řečišti na dně pozůstatky dřevěné konstrukce. Od jezu vede transformovaný náhon směrem ke svahu, který dále ve své trase kopíruje. Indikuje jej řada konkávních objektů uspořádaných do liniového útvaru. Tento útvar je na několika místech přemostěn kamennými bloky. Zhruba 20 m od jezu leží v náhonu kamenný sloup. Na konci náhon ústí do zakrytého kamenného „koryta“,[15] ze kterého se vrací přímo do řeky. Uprostřed konstrukce kamenného koryta lze pozorovat propadlý úsek o rozměrech cca 30 × 120 cm. V některých částech náhonu se dochovalo původní vyzdění, přičemž konec náhonu je transformován nejméně. V seznamu Důchodkového a kontrolního úřadu v Kaplici[16] se nalézá údaj o třech vodních kolech na spodní vodu. Tento údaj lze plně ztotožnit s terénní situací hamru a náhonu, protože nebylo nalezeno zásadní převýšení či charakteristický terénní stupeň, stejně jako v případě jiných analogií.[17] Hamerní areál je složen z budov obytných a hamerních. Severněji je situován hamerní provoz. Zdivo hamerní budovy je plně transformované a není patrné. Nedaleko náhonu, v místě bývalé budovy, stojí dva kamenné sloupy (obr. 6). Na obou jsou patrné kamenické úpravy. V prvním jsou vysekány dva obdélné výklenky (jeden ve spodní části zhruba uprostřed a druhý v horní části zasahující roh tak, že část rohu chybí). Druhý sloup je v prostřední části proražen obdélným otvorem. Sloupy jsou od sebe vzdáleny cca 1,5 m. Jedná se o sloupy, které měly zajistit čap vodního kola. Kolmo k těmto kamenům jsou umístěné další dva čtvercové, zlomené sloupy, ze kterých zbyly jen nevysoké patky. V nejsevernější části lokality je do svahu zahlouben konkávní objekt. I přesto, že se v Meziříčí nedochovalo zdivo budovy, jde z technologického hlediska o jednu z nejzachovalejších vybraných lokalit (dobře patrný náhon, pozůstatky bucharu a zapuštění vodního kola).

Lokalita Benešov nad Černou (k. ú. Benešov nad Černou – Deutsch Beneschau)

Hamerní areál se rozkládá v jižním cípu Benešova nad Černou. Nalézá se na cestě ve směru na Černé Údolí (něm. Schwarzthal), po levé straně. Nejstarší kartografické zobrazení hamru se nachází na mapách 1. vojenského mapování z let 1764–1768.[18] Kromě 2. vojenského mapování,[19] kde je uveden pouze nápis „SteinM“ (Steinmühle), jsou na většině map do období první republiky hamry zakreslené (obr. 7).

Celý komplex budov několikrát změnil své využití. Část budov původního hamerního areálu byla využita jako mlýn, později je v SaMVDRČ[20] uvedena pila.

Jedna z budov hamerního areálu byla roku 2015 stržena z důvodu neudržitelného stavu. V místě této budovy zbyly konstrukční kamenné prvky vodního pohonu. Zbývající areál je částečně transformovaný, většina jeho zděných provozních a hospodářských budov stále stojí. Dnešní areál vytváří čtyřboká zástavba, jejíž severozápadní roh je rozestoupený v místě, kde se nalézá vstup do dvora. Jádro areálu je složeno z trojbokého domu, ke kterému z nezastavěné strany dvora přináleží „volnou formou“ další křídlo budovy. Budovu lze rozčlenit na tři části. Pracovně byly označeny A, B, C, přičemž budova A je situována nejseverněji a C nejjižněji. Část A má dvě patra a přízemí a je 28 m dlouhá. V přízemí se nacházejí dřevěné dveře, na jejichž kamenném nadpraží je vytesáno „1884“. K budově je přistavěna část B, která je ovšem o jedno patro nižší. Z této druhé části vede zahloubený náhon západním směrem pod silnici a poté se stáčí severně. Následně pokračuje v esovitém zakřivení 172 m,

■ **Poznámky**

14 Alois Chytil, *Chytilův úplný adresář království Českého*, Svazek Obvod obchodních komor v Č. Budějovicích, v Plzni a v Chebu, Rokycany 1915, s. 257.

15 Luděk Štěpán – Radim Urbánek – Hana Klimešová et al., *Dílo a život mlynářů a sekerníků v Čechách II*, Praha 2008, s. 247.

16 Jirák (pozn. 7).

17 Např. Rostislav Vermouzek, Kde stávaly heroltické hamry, *Zkoumání výrobních objektů a technologií archeologickými metodami* IV, 1987, s. 196–207, cit. s. 202.

18 1. vojenské (josefské) mapování – Čechy, mapový list č. 265, dostupné na: http://oldmaps.geolab.cz/map_viewer.pl?lang=cs&map_root=1vm&map_region=ce&map_list=c265, vyhledáno 16. 6. 2018.

19 2. vojenské (Františkovo) mapování – Čechy, mapový list O_18_III, dostupné na: http://oldmaps.geolab.cz/map_viewer.pl?lang=cs&map_root=2vm&map_region=ce&map_list=O_18_III, vyhledáno 16. 6. 2018.

20 Jirák (pozn. 7).

7

8

9

10

Obr. 7. *Benešov nad Černou na indikační skice stabilního katastru (1826); hamerní areál s výrobními a hospodářskými budovami. Převzato z: Národní archiv, 1. oddělení, archivní fond Indikační skizzy, 1826–1843, sign. IS, BUD 009, Benešov nad Černou, 1826.*

Obr. 8. *Benešov nad Černou, pohled na relikty původní hamerní budovy, v zadní části je vidět čelní stěna bývalého mlýna. Foto: Jan Pařez, 2017.*

Obr. 9. *Topographische Karte der Herrschaft Gratzen in Böhmen, William Rowland, 1847. Na mapě jsou patrné čtyři hamerní areály: Hammerschmied (na mapě nejvýše) je lokalita Benešov nad Černou, Eisenhamer je lokalita Gabriela – hamr, Gabrielenhütte je lokalita Huť Gabriela, Hammerschmied (na mapě nejníže) je lokalita Třebíčko – hamr. Rowland (pozn. 28).*

Obr. 10. *Lokalita Huť Gabriela, struskové cihly. Foto: Jan Pařez, 2017.*

pak se opět vlévá do říčky Černé. Poslední v terénu patrná část C je značně transformována (obr. 8). Na jejím místě se dodnes nacházejí relikty zdí. Tvoří je obdélné základy budovy, které se dochovaly do různé výšky. V některých částech je zdivo pobořeno téměř až k současnému terénu, v jiných dosahuje až výšky prvního patra severní budovy. Zdi jsou postaveny z kamenů, různé další konstrukční prvky jsou z betonu. Jde například o betonový překlad v průchodu do jediné zakryté místnosti budovy. V té se nachází i betonový strop. Dále jsou v budově rozmístěny betonové sloupy a konstrukční výstupky z podlahy, ze kterých vyčuhují železné tyče s maticemi. Betonové základy mají i dva průzory ve stěně naproti jednomu z betonových sloupů. První má zabudovaný kovový rám/zárubeň, druhý pouhá torza kovových částí. V rozvalinách byly nalezeny železářské strusky.

Touto částí (C) také procházela jedna z větví náhonu. V betonové podlaze je patrně zřízen kanál na odvod vody, čemuž také napovídá lomený kamenný oblouk v západní stěně. Na druhé straně zdi je zřetelný zasypaný náhon napojující se na dnes funkční část. Ze severní zdi vystupuje železná tyč s převodovým kolem.

Části B a C, které na sebe navazují jednou stěnou, byly postaveny přinejmenším ve dvou stavebních fázích. Lze tak usuzovat z míst, kde oprýskaná omítka odhalila zdivo. Část budovy B je primárně vystavěna z cihel, zatímco část C z kamenů a při přestavbě byla doplněna betonovou konstrukcí. Dalším patrným důkazem vypovídajícím o různosti stavebních fází je neprovázaný přechod mezi budovami – část C nebyla stejně vysoká jako část B, což je patrné z otisku střešní krytiny na čelní stěně budovy B.

Počátek náhonu lze lokalizovat do oblasti, kde ze silnice směřující na Černé Údolí vede odbočka na lesní cestu, kudy prochází naučná stezka *Brána Novohradských hor*. Několik metrů za křižovatkou se na říčku napojuje náhon. Ten následně prochází pod křižovatkou a za ní se vlévá do vyzděného náhonu. Po pěti metrech náhon pokračuje do vyzděného tunelu, který měří kolem 108 m. Na druhé straně se vlévá voda do betonového náhonu, z něhož je rozváděna do dvou možných větví náhonu. Těmi následně protéká budovou B. Je pravděpodobné, že byl náhon přestavován a že betonové části vedou dnes vodu jinak, než tomu bylo při původním hamerním provozu.

Na severní budově, orientované směrem východ–západ, je na štítu letopočet 1862.

Lokalita Huť Gabriela (k. ú. Benešov nad Černou – Beneschau, Deutsch Beneschau)

Železná huť Gabriela se nacházela v místě zvaném Třebíčko (její původní název zněl *Trzebiczker Eisenwerk*). Byla založena roku 1770 a do svého zániku byla pachtována řadou vý-

11

Obr. 11. *Třebíčko – hamr na indikační skice stabilního katastru (1826); k žluté budově hamru je přiřazen symbol vodního kola. Převzato z: Národní archiv, 1. oddělení, archivní fond Indikační skizzy, 1826–1843, sign. IS, BUD 002, Staré Hutě, 1826.*

znamných železářských technologů a podnikatelů. V roce 1870 ji převzalo do správy panství, které ji nechalo přestavět na pilu.

Huť Gabriela je rozsáhlá lokalita, jejíž centrum i periferní součásti se rozprostírají na pravém břehu řeky Černé. Centrum lze lokalizovat do oblasti meandru řeky jiho-jihozápadně od vrcholu Zaječí vrch (780 m n. m.) do nadmořské výšky 675–680 m n. m. Periferní část areálu se nalézá zhruba o 300 m níže po proudu řeky (obr. 9).

Dnešní podoba centrální části areálu Huti Gabriela je zcela transformovaná. Způsobeno je to jednak různými fázemi přestaveb, ale i novou výstavbou rekreačních chat. Na lokalitě byl proveden průzkum antropogenních tvarů reliéfu, nejvýznamnější relikty byly zjištěny na pozemku pana Dvořáka (čp. 404).

Na tomto pozemku se nachází rekreační chata čtvercového půdorysu. Pozemek je vymezen plotem a má zhruba obdélný tvar orientovaný delšími stranami v severo-severozápadním směru. Od zadní stěny vede 25 m dlouhá a 2 m vysoká kamenná plenta také směrem severo-severozápad, tedy paralelně s plotem, která vychází od zadní stěny chaty. Kolmo ji ukončuje na jihovýchodě o půl metru prodloužená severní strana chaty. Hranici na severozápadě tvoří zeď orientovaná ve směru severozápad–jihovýchod. Mezi plentou a plotem se nalézá konvexní obdélný objekt přibližně o 4 m delší než plenta. V jeho severní části je zahlouben čtvercový konkávní objekt o hloubce asi 1 m, jehož stěny jsou vyzděné. V severozápadní stěně je zde průchod a u něj leží 2 struskové cihly (obr. 10). Cihly lze datovat do funkčního období železárny mezi roky 1770–1864. Severovýchodním směrem se v blízkosti objektu nalézají relikty zahloubeného liniového objektu. Ten směřuje šikmo k plotu, kde je jeho část transformována. Další relikt zdiva se nachází zhruba 6 m západně od pozemku. Kdyby tato zeď pokračovala směrem k pozemku pana Dvořáka, navázala by kolmo na jeho severovýchodní roh.

V severním rohu pozemku se povrch terénu zvedá a severozápadní plot je postaven na 3 m dlouhé zdi. Pod tímto vrcholkem se svah mírní a rozprostírají se zde kamenné hromady porostlé barvínkem menším (*Vinca minor*). V severní části je konkávní kruhový objekt a vedle něj se nalézá konvexní tvar. U obou nelze s jistotou hovořit o intencionálním původu.

V severovýchodní části pozemku se dnes rozkládá zahrada. Je zbudována na základech dlouhé budovy orientované směrem severovýchod–jihozápad. Některé části jsou plně transformovány, především severnější. Jiné se zachovaly od výšky několika centimetrů nad povrchem až do úrovně přibližně 90 cm. V místě současného altánu se nachází původní místnost budovy. Za altánem vyvýšené místo a celkový půdorys svědčí o dvoutraktové budově.

Severo-severovýchodně od severního rohu pozemku byl průzkumem antropogenních tvarů reliéfu objeven zaniklý úvoz. Pozvolna klesá od lesovny směrem k výše uvedenému rohu. Po pravé straně, ze směru poklesu, je zpevněn kamennou zdí. Po levé straně je uměle vytvořená, kameny zpevněná terasa.

U křižovatky, kde se naučná stezka odpojuje od cesty vedoucí přes most, lze identifikovat relikty zaniklého náhonu. Je zahlouben asi 1 m do svahu a vede podél současné cesty. Délka viditelné části dosahuje přes 390 m.

Severo-severovýchodně od rekreační chaty čp. 406 byl terénním průzkumem odhalen obdélný konvexní objekt s dvěma konkávními vkleslinami orientovaný ve směru severo-severovýchod–jiho-jihovýchod.

Na celé ploše lokality a v jejím bezprostředním okolí lze spatřit navážky z železářské strusky, jejichž mocnost dosahuje jednoho a půl metru. Tato struska má většinou matně černou barvu, což je způsobeno nezredukovanými kysličníky železa. Jejich přítomnost svědčí o kyselém provozu vysoké pece.[21] Kyselost strusky zcela zásadně ovlivňovala délku tavební kampaně, protože negativně působila na podstavu vysoké pece.[22] Jednalo se o takzvaný „vyšmelcovaný kštel“, který spočíval v narušování podstavy. Za několik měsíců se její šíře mohla až zdvojnásobit, což způsobovalo značné problémy při chodu pece. Byl to nejčastější důvod přerušení tavby.[23] V neposlední řadě, zejména u dřevouhelných vysokých pecí, znemožňovala kyselá struska dostatečné vylučování síry z tavené směsi.[24]

Některé kusy strusky se však vyznačují pestrou barevnou škálou od matně tmavě zelené po světle modrou. Řídké strusky tmavé až černé vypovídají o nedokonalém chodu pece, husté a světlé pak o opaku.[25] Vzhledem k tomu, že v celém okolí železárny nacházíme strusky obou charakteristik, lze se domnívat, že provoz vysoké pece byl časem vylepšen. Struska v některých případech obsahuje drobné částice železa, což se také odráží na její různé hmotnosti. Tato struska se často zpracovávala buď ve struskových stoupách, následným propíráním a zkujňováním, nebo tavením ve specializovaných výhních zvaných „krenfajer“.[26]

V periferním areálu stojí dnes tři rekreační chaty. Dvě z nich jsou postaveny na základech nebo v místech původních budov. Před nimi se rozprostírá půlkruhová planina. Naproti prostřední chatě se u řeky zvedá vyvýšené místo, které je na břehu zpevněno kamennou plentou. Pod ní se v řece nalézají relikty dřev, pravděpodobně jde o pozůstatky dřevěné konstrukce jezu. V těchto polohách se měl dle stabilního katastru nacházet další hamr. Průzkum reliéfu však neprokázal viditelné relikty budovy. Na přehledné mapě zkoumaných lokalit (obr. 1) je hamr označen jako Gabriela – hamr.

Lokalita Třebíčko – hamr (k. ú. Staré Hutě – Althütten)

Datace hamru je značně problematická, protože prameny si odporují. Označení budovy jako hamerní provoz je doloženo na několika kartografických zdrojích. Jednak jde o 3. vojenské mapování (1877–1880),[27] kde je budova označena jako „Eisenhammer“, a jednak o mapu z roku 1847.[28] Na originálních mapách stabilního katastru je nápis „Eisenhammer“,[29] na indi-

Poznámky

21 Milan Myška, Zaniklá jihočeská huť Gabriela 1770–1870 (Příspěvek k dějinám jihočeského železářství), in: *Jihočeský sborník historický* L, 1981, č. 4, s. 261–269, cit. s. 266.

22 Kořan, Staré české železářství (pozn. 8), s. 144.

23 Ibidem, s. 149.

24 Miloš Kreps, *Technický vývoj železářství českých zemí v poslední fázi výroby svářkového železa*, Praha 1972, s. 37.

25 Jan Kořan, *Vývoj výroby železa v Českých zemích v údobí průmyslové revoluce*, Praha 1978, s. 163.

26 Kořan, Staré české železářství (pozn. 8), s. 156.

27 3. vojenské mapování – Čechy, mapový list 4553, dostupné na: https://mapire.eu/en/map/thirdsurvey25000/?layers=osm%2C129&bbox=1627511.9261854964%2C6225716.95896548%2C1634768.6665583204%2C6227627.88467261, vyhledáno 16. 6. 2018.

12

13

Obr. 12. *Lokalita Černé Údolí na indikační skice stabilního katastru (1826); budova hamru je označena kladivem. Převzato z: Národní archiv, 1. oddělení, archivní fond Indikační skizzy, 1826–1843, sign. IS, BUD 254, Pivonice, 1826.*

Obr. 13. *Černé Údolí, pohled náhonem od říčního koryta Černé k rybníku. Foto: Jan Pařez, 2017.*

kačních skicách[30] tento nápis chybí (obr. 11). V operátech stabilního katastru je budova s náhonem definována jako obytná budova a mlýn. Blízkost hamru a železárny Gabriely napovídá, že by se mělo jednat spíše o kujnící provoz než nářaďový. Z literatury je známo, že zkujňovací hamry mohly být postaveny i několik kilometrů od železářských hutí v případě, že síla toku vystačila dostatečně jen pro vysokou pec.[31]

Lokalita se nalézá v meandru řeky Černé na jejím pravém břehu, po směru proudu. Budova je plně transformována a jediné pozůstatky na místě jsou relikty zdiva náhonu. Nedestruktivní terénní průzkum neodhalil žádné další antropogenní tvary reliéfu nebo pozůstatky železářské výroby. Lze tedy konstatovat, že budova byla postavena ze spalných materiálů.

Lokalita Černé Údolí (k. ú. Pivonice – Pyberschlagl)

V Černém Údolí se kromě pozůstatků dvou mlýnů nalézá i jeden hamr. Vzhledem k tomu, že Černé Údolí je relativně mladé sídlo (založené roku 1790), rozprostírá se na ploše k. ú. Benešova nad Černou, Pivonic a Starých Hutí. Hamr se nalézá na k. ú. Pivonice v jeho nejsevernějším výběžku při západním okraji (obr. 12).

V místě, kde silnice překračuje současný most přes řeku Černou a stáčí se severním směrem k dnešnímu Černému Údolí, se lze vydat po lesní cestě na jih, směrem k rekreační chatě čp. 15 a 19. Jihozápadně od této chaty se nachází vyvýšená nádrž na vodu, v jejíž severní části je vestavěn malý domek, kterým protéká voda. Od něj vede původní náhon severním směrem (obr. 13). Hráz nádrže je na několika místech přebudována a zpevněna betonovými konstrukcemi. Paralelně se západní stranou nádrže vede dlouhý liniový objekt. Jde o druhé koryto dvouramenného náhonu. V úseku, který je přerušen recentní betonovou konstrukcí, byly nalezeny železářské strusky. Nedaleko od tohoto místa byla roku 1838 zřízena sklárna vyrábějící hyalitové sklo. Oba náhony ústí do nádrže, do které přitéká voda asi 120 m dlouhým korytem.

Samotná budova hamru se nacházela severně od dnešního domku u nádrže. Budova je plně transformována. Jediné pozůstatky nacházející se na jejím místě jsou nevysoké kamenné relikty zdiva, které nevykazují žádnou strukturu. Mezi pozůstatky hamru a rekreační chatou se rozprostírá louka se zachovaným sklepem obdélného půdorysu, orientovaným ve směru východ–západ, se vstupní šíjí na západ.

Závěr

Pomocí kartografických pramenů, písemných pramenů, sekundární literatury a průzkumu antropogenního tvaru reliéfu bylo v oblasti Novohradských hor prokázáno šest lokalit s lokalizovanými relikty hamrů. Na zbývajících lokalitách bude nutné provést ještě další průzkumy a zvolit jiné typy metod, které by mohly přinést nové informace.

Lokalizované objekty byly fotograficky zdokumentovány a popsány. Byla vytvořena mapa hamrů v Novohradských horách (1 : 150 000), na které je možné sledovat dvě vlastnosti lokalit – stupeň archeologické transformace objektů a lokalizaci jednotlivých hamerních areálů/ /budov (obr. 1). Archeologická transformace vychází z metodiky L. Funka.[32] Zdroj podkladových dat k této mapě je z Googlemaps.com©.

Míra zachování objektů je značně individuální. Záleží na odlehlosti od nejbližšího urbánního celku, míře sekundárního využití objektu a propojení výroby s hutnictvím železa (zanikne-li železná huť, zaniknou s ní většinou i kujnící hamry). Na tomto místě je však nutné konstatovat, že i přes různou míru archeologizace objektů lze stále dohledat pozůstatky hutnictví a zpracování železa v Novohradských horách.

Vzhledem k tomu, že není zpracován fond panství Nové Hrady, zůstává velké množství informací a indicií stále skryto. Nelze tak sledovat vztahy mezi hutí a hamerními provozy, vstupní suroviny ani přesnější sortiment. Další směřování výzkumu se tedy bude spoléhat především na detailnější průzkum lokalit destruktivními i nedestruktivními metodami archeologie s důrazem na technologické prvky výroby, které by mohly prozradit více o užitých hutnických technologiích, přesném rozmístění vybavení atd.

Článek vznikl v rámci výzkumného cíle Archeologie (Terénní identifikace a dokumentace archeologických lokalit s využitím nových dokumentačních metod) *financovaného z institucionální podpory Ministerstva kultury ČR na dlouhodobý koncepční rozvoj výzkumné organizace NPÚ (DKRVO, ev. č. 10H3010010).*

Poznámky

28 William Rowland, *Topographische Karte der Herrschaft Gratzen in Böhmen*, [s.l.] 1847. Dostupné na: https://www.oldmapsonline.org/map/cuni/835317, vyhledáno 16. 6. 2018.

29 Originální mapy stabilního katastru Čech, 1824–1843, 1139, dostupné na: http://archivnimapy.cuzk.cz/uazk/omc/omc_pom/omc_wms_01.html?mapfile=1139_06&image_dir=1139&maxextent=0,-6830,8389,0, vyhledáno 16. 6. 2018.

30 Národní archiv, 1. oddělení, archivní fond Indikační skizzy, 1826–1843, sign. IS, BUD 009, Benešov nad Černou, 1826.

31 Luděk Štěpán – Josef Vařeka, *Klíč od domova. Lidové stavby východních Čech*, Hradec Králové 1991, s. 242.

32 Lukáš Funk, *Zaniklé osídlení po roce 1945 jako archeologický pramen* (disertační práce), Katedra archeologie FF ZČU, Plzeň 2013. Konkrétně s. 84–88, tabulka 4.